

at procenten af fåreknogler faldt drastisk på bosættelser i England fra førromersk til romersk tid, hvor man ellers ville vente en stigning i tekstilproduktionen.

Hvis vi ikke binder os så ensidigt til idéen om ulden og klædet som drivkræfterne i den nordvesteuropæiske karolingiske udvikling, får vi mulighed for at anlægge andre perspektiver. Vi kunne f.eks. se emporierne som et led i den generelle ekspansion indenfor bebyggelse og økonomi, der finder sted på de neustriske og austriske kornlande i det syvende årh. og som drives frem af en social elite med omfattende jordejendomme, (jvf. bl.a. undertegnede ovf. cit. *The First Millennium A.D.*, 1991). En samfundsekspansion som omkring 800 har vokset sig til at blive en del af det karolingske moment i Europas historie, eksemplificeret i f.eks. det store kirkebyggeri fra Rom til Rhinen. Emporierne svandt ind kort efter, og var allerede på retur (*contra* forfatteren), da angrebene fra vikingerne tog til i midten af 800-tallet. Snart blev denne ustabile periode dog afløst af en samfundsmæssig og økonomisk ekspansion, der for Englands vedkommende er blevet kaldt dets første industrielle revolution (jvf. R. Hodges: *The Anglo-Saxon Achievement*, 1989).

Klaus Randsborg

Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Red. OLAF OLSEN. Bd.4: OLE FENGER: »Kirker rejses alle vegne« – 1050-1250. Gyldendal & Politiken, Kbh. 1989. 392 s. – Bd.5: KAI HØRBY: Velstands krise og tusind baghold – 1250-1400. Sst. 1989. 349 s. – Bd.6: TROELS DAHLERUP: De fire stænder – 1400-1500. Sst. 1989. 363 s.

Med tre bind på i alt over tusind sider, skrevet af tre af Danmarks mest fremtrædende kendere af perioden, er middelalderen blevet smukt tilgodeset i Gyldendals og Politikens store, danmarkshistoriske fællessatsning. Det er blevet til tre ret forskellige fremstillinger, hvor forfatterne har vidst at forene genrekrav om bred emnemæssig dækning og undladelse af fagjargon og detaljeret forskningsdiskussion med en stramt disponeret, personlig tolkning af hovedtemaerne i den periode, de er sat til at behandle.

Retshistorikeren Ole Fenger er formentlig den historiker, som har sat størst præg på den seneste snes års diskussion om det danske samfunds karakter i højmiddelalderen. Det var derfor i én forstand et oplagt valg at bede ham skrive bindet om perioden fra 1050 til 1250. Samtidig var det i en anden forstand et brud med en etableret tradition. For første gang

siden historiefagets etablering som et separat lav med egen svendeprøve er en jurist blevet indbudt til at deltage i den aktuelle generations mesterprøve, udarbejdelsen af en stor Danmarkshistorie.

Fengers hidtidige forfatterskab¹ har haft to nøje sammenbundne temaer: Det gammeldanske samfunds bærende struktur var lokale fællesskaber med slægten som det absolut vigtigste element og med fejden som sanktionsmiddel; og dynamikken i tidens politiske udvikling lå for en væsentlig del i spændingen mellem dette gammeldanske samfunds retsopfattelse og kirkens bestræbelser på at tæmme fejdevæsenet ved fredsbestemmelser, støttet på kirkeretten og romerretten og bakket op af kongemagten. Disse temaer gennemsyrrer også Fengers bind i Danmarkshistorien.

Genrens krav indebærer imidlertid, at mange andre forhold skal inddrages, navnlig de politiske begivenhedsforløb, der efter en generations nedvurdering som gold begivenhedshistorie nu har genvundet deres borgerret i den historiske fremstilling. Tillige har Fenger forankret sin skildring af samfundsforholdene meget konkret i de skriftlige kilder. Kapitlet *Samfundet i et gavebrev* vækker minder om Niels Skyum-Nielsens blændende optaktsafsnit i *Kvinde og slave* om Knud den Helliges gavebrev til Lunde domkirke.² Men i pagt med gavebrevets summariske formuleringer er det samfundsbillede, Fenger tegner på dette grundlag, endnu spinkelt og vagt i konturerne. Man må derfor vente til landskabslovenes tid, Valdemar Sejrs regeringstid, for på deres grundlag at få forfatterens bud på, hvordan samfundet var opbygget.

Fenger har selv understreget, i hvor høj grad landskabslovenes bestemmelser synes formet af kirkens og kongemagtens bestræbelser på at skabe fred i samfundet.³ Det er derfor ganske berettiget, at han er varsom med at tilbageprojicere landskabslovenes samfundsbillede til begyndelsen af den periode, han behandler. Det kan imidlertid ikke nægtes, at bindets disposition dermed bliver noget haltende. Spændingen mellem kirke og kongemagt på den ene side og det traditionelle, danske samfund på den anden side slås an som tema straks fra bindets start, men først på side 277 begynder den nærmere præsentation af dette samfunds strukturer. Det havde måske været bedre at placere den fyldige drøftelse af samfundsstrukturerne først i bindet – med alle nødvendige forbehold og modifikationer – for trods alt er det i lyset af landskabslovenes be-

¹ Ole Fenger: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, 1971 (disp.); samme: *Romerret i Norden*, 1977; samme: *Gammeldansk ret. Dansk rets historie i oldtid og middelalder*, 1983; og talrige artikler.

² Niels Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave, Danmarkshistorie uden retouche* 3, 1971, s. 5-9.

³ Fenger: *Fejde og mandebod*, især s. 428-434; sml. samme: *Romerret* s. 101.

stemmelser, Fenger som alle andre tolker de spredte og lakoniske oplysninger i de foregående halvandet hundrede års kilder. Men det skal indrømmes, at også dette havde givet sine dispositionsmæssige vanskeligheder.

Hvad er det da for et samfund, Ole Fenger opridser? *Slægtssamfundet* er et begreb, der ofte er blevet benyttet i nordisk sammenhæng.⁴ Fenger er ikke fremmed for at bruge ordet, men nok nærmest som betegnelse for en samfundstilstand, der lå forud for den periode, han behandler. I perioden 1050-1250 er det gamle slægtssamfund allerede modificeret af kirkens indflydelse, navnlig dens fremhævelse af ægteskabets hellighed og uopløselighed og dermed prioritering af kernefamilien frem for den bredere slægtssolidaritet. Trods dette er det danske samfund i denne periode fortsat karakteriseret ved en svag øvrighedsmagt, så retshåndhævelsen på lokalt niveau fortsat i vid udstrækning er baseret på selvhjælp. Fenger bringer et nyt begreb på banen for at karakterisere dette samfund: *voldssamfundet* (s.278). Ordet er fikst, fordi det antyder samfundslivets voldelige præg, samtidig med at der eksplicit henvises til den oprindelige betydning af ordet 'vold': Magt og formåen til at gøre eller opnå noget. *Fri er den, der har vold til at hævde sin ret, men fri er den også, som er i en værners vold, allerbedst i Guds vold* (s.279; sml. s.118: *I et samfund med konkurrerende magtforhold er den mest fri, som har den mægtigste beskytter*). Hermed er der også henvist til de meget betydelige, samfundsmæssige uligheder og til de godsrige stormænds dominans, som Fenger til stadighed pointerer. Samfundsmæssig sikkerhed var betinget af personlige afhængighedsforhold til navnlig slægt, gilder eller stormænd.

Denne tolkning af samfundsstrukturen vil de fleste middelalderforskere formentlig kunne samtykke i, så langt den rækker; men den føles alligevel ikke ganske tilstrækkelig. Ordet 'voldssamfundet' er ikke kun en træffende karakteristik. Det er også et elegant kunstgreb, hvorved Fenger undgår at tage stilling til det centrale problem, i hvor høj grad det danske samfund i højmiddelalderen lignede eller adskilte sig fra de vesteuropæiske feudalsamfund.

På dette punkt er Fenger ikke synderlig eksplicit. I forbindelse med Knud den Helliges formentlige hævde af en regaleretlig overejendomsret til riget hedder det, at *lensretten i øvrigt passede til danske forhold som en hund i et spil kegler* (s.97). Det er da også givet, at man bortset fra fyrstelenene ikke finder den særlige, lensretlige delegering af øvrighedsmyndighed og besiddelsesret i Danmarks højmiddelalder. Men i det

⁴ F.eks. Arne Odd Johnsen: *Fra ættesamfund til statsamfund*, Oslo 1948. Carsten Breen-gaard: *Muren om Israels hus, Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*, 1982 (disp.), anvender begrebet *det gammeldanske samfund* i reelt samme mening (se navnlig s.108-122).

vigtige indledningsafsnit *Kirke og konge* (s.37-40) giver Fenger den europæiske baggrund for den fredspolitik, som kirke og kongemagt i fællesskab stod for også i Danmark. Det fremgår heraf, at de grundlæggende problemer var identiske. Også i Vesteuropa var retstilstanden i mangel af en effektiv øvrighedsmagt baseret på lokale fællesskabers hævdelse af deres ret ved hævn og fejde.

Herved bliver de retshistoriske elementer i fremstillingen på fortræffelig vis sat ind i en bred, europæisk sammenhæng. Man kan kun beklage, at komparationen ikke udstrækkes til at omfatte samfundsstrukturen mere generelt. Den mest iøjnefaldende udeladelse i Fengers bind er nok fraværet af en nærmere skildring af storgodsernes struktur. Stormændenes magt – deres 'vold' – er et gennemgående tema; men det konkrete grundlag for denne magt træder ikke frem. Måske er det også her et udslag af Fengers bestræbelse på at holde sig strengt til de samtidige kilder: Meget af, hvad vi mener at kunne vide om højmiddelalderens godsstruktur, bygger på tilbageslutninger fra kilder fra den umiddelbart følgende periode. Men resultatet er, at stormændene her forbliver nogle temmelig tågede skikkelser.

Så meget klarere træder kirken til gengæld frem som bindets egentlige hovedperson. Kirkens kamp for at stifte fred i samfundet ved at bekæmpe det hævdvundne fejdevæsen er den røde tråd, der binder fremstillingen sammen. I dette perspektiv er kongemagten kirkens hjælper, og det er i vid udstrækning kirken, der former kongemagten, ikke blot ideologisk, men også i den faktiske magtudøvelse. Fenger lægger stor vægt på de gejstliges betydning også som forvaltningsekspert, der indførte tidsvarende administrative metoder, baseret på skriftlighed og latinitet. Vi får således en vurdering af magtrelationerne i trekantfeltet konge-kirke-aristokrati, som er næsten diametralt modsat Skyum-Nielsens opfattelse i *Kvinde og slave*. Skyum-Nielsen gav dér en skildring af det danske samfund i stort set samme periode som Fengers bind; en skildring, hvor kirkens dybe afhængighed af den verdslige magt blev understreget på det kraftigste.

Fengers store fortrolighed med kirkerettens indflydelse på Danmarks retstilstande i middelalderen sætter ham her i stand til at yde et væsentligt korrektiv til Skyum-Nielsens kulturradikale uvilje mod at tage kirkens erklærede målsætninger for pålydende; men hans retshistoriske synsvinkel fører til, at han ikke i tilstrækkelig grad får beskrevet svaghederne i kirkens magtposition – svagheder, som ellers træder tydeligt frem ved skildringen af 'uårene' efter Valdemar Sejrs død.

Den tredje part i det politiske magtspil i Danmarks højmiddelalder var kongemagten. I fremstillingen af den forfølger Ole Fenger med stor

effektivitet en af sine yndlingsaversioner: De foregående historikergenerationers tilbøjelighed til at anskueliggøre Valdemarernes kongemagt ved hjælp af begreber fra og associationer til enevælden. Det centrale begreb i Fengers kritik er ordet *lovgivning*.⁵ De forklaringer, forskellige historikere har givet på oprøret mod Knud den Hellige i 1085, giver Fenger afsæt til det vigtige kapitel *Kongen som lovgiver* (s. 87-97). Her rammer han en pæl gennem enhver forestilling om, at kongen i middelalderen havde ideologisk, retlig eller politisk hjemmel til at lovgive på egen hånd. Den nedarvede, verdslige ret var principielt en given og uforanderlig helhed, og i løsningen af konkrete problemer var opgaven at finde retten, altså at tolke det foreliggende problem i forhold til de forud givne retsprincipper. Når denne tolkning var sket, afsagde dommen sig selv, så snart det foreskrevne, formelle bevis var præsteret og anerkendt af de forsamlende tingmænd (s. 90). Retsprincippernes udformning anskueliggør Fenger ved at citere Ælnoðs skildring af Viborg landsting: *Dér samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om fælles anliggender, dels for at drøfte lovenes rigtighed og gyldighed samt enes om deres håndhævelse...* (s. 91). Den eksplosive (s. 89) spænding i det danske, højmiddelalderlige samfund opstod ved, at den hævdvundne retsorden blev konfronteret med en anden, men lige så forud given ret, nemlig Guds lov i kirkens tolkning. I denne sammenhæng lægger Fenger hovedvægten på de kirkelige fredsregler, hvis håndhævelse blev kongemagtens opgave. Disse fredsbestemmelser stred mod vitale dele af den hævdvundne retsorden, som netop byggede på fejden.

I forhold til Guds lov kunne kongen lige så lidt være lovgiver, som han var det i forhold til den gamle, verdslige lov. Denne betragtning er selvindlysende inden for middelalderens ideologiske tankesæt. Nu kunne en nutidig betragter imidlertid fremsætte den kætterske indvending, at hvis kongen fik gennemtrumfet, at kirkens fredsregler skulle gælde på trods af den hævdvundne fejderet, så var der funktionelt set tale om ny lovgivning. Her er Fengers pointe imidlertid ganske klar: Kongen og kirken havde ikke de materielle magtmidler til at sætte en lovgivning igennem, der var uacceptabel for tingfællesskabet, altså for stormændene. Fredsreglerne vandt kun indpas i den verdslige ret gennem stadige kompromiser. I Jyske Løvs fortæles ord om den lov, som kongen giver, og folket tager ved, kunne intet af de to handlende elementer undværes.

Det er godt, at der således er gjort op med de sejlivede, anakronistiske forestillinger om Valdemarerne som enevældige herskere af Guds nåde. Men Fenger understreger så stærkt, at det ideelt set var to forud givne og

⁵ Se især Fenger: *Gammeldansk ret* s. 75-134.

uforanderlige retsordener, der stødte sammen, at det bliver rigelig stærkt nedtonet, at de kompromiser, der kom ud af sammenstødet, i praksis stiftede ny ret og dermed i funktionel forstand udgjorde en lovgivning (f.eks. de indledende bemærkninger til kapitlet om landskabslovenes samfund s. 277-278).

Uagtet de anførte forbehold må det siges, at det virker overbevisende og rigtigt, at Ole Fenger komponerer sin fremstilling af Danmarks historie fra 1050 til 1250 omkring 'voldssamfundets' fundamentale spænding mellem fred og fejde. De øvrige, nødvendige elementer i en sådan fremstilling – den politiske historie, den materielle kultur, åndslivet – bliver til stadighed relateret til bindets hovedtema, som også udgør bindeleddet til samtidens europæiske historie.

Sammenligner man med Skyum-Nielsens *Kvinde og slave*, er kønspektivet skudt meget i baggrunden – også mere end kildematerialets spinkelhed kan retfærdiggøre. Til gengæld har Fenger i prisværdig grad inddraget middelalderarkæologiens resultater i beskrivelsen af de materielle levevilkår; her mærker man, hvor meget der er sket, siden *Kvinde og slave* udkom i 1972. Man havde kunnet ønske sig afsnittene om de materielle levevilkår mere fyldige, men værkets omfangskrav har formentlig sat sine grænser.

Det skal dog også siges, at det stedvis mærkes, at Fenger her bevæger sig uden for sit eget revir. Mest påfaldende er hans skildring af de aristokratiske cistercienserkløstre i vendinger, der giver indtryk af, at de nærmest har fungeret som en art landbrugsakademier (især s. 174-175). Nyere undersøgelser, både herhjemme og navnlig i Frankrig, har forlængst henvist forestillingen om cistercienserne som landbrugspionerer til myternes verden;⁶ også herhjemme skrider kildegrundlaget for tidligere formodninger om cistercienserne og i det hele taget klostrenes betydning f.eks. for udbredelsen af vandmøller.⁷ Ordenens statutter forbød i øvrigt cistercienserne at besidde vandmøller, men dette var et led i ordenens forbud mod at besidde herlighedsrettigheder, ikke et udslag af teknologifjendtlighed.⁸

I forhold til bindets hovedtema er dette givetvis af ganske marginal

⁶ Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave* s. 120. Frankrig: Se f.eks. Constance Hoffman Berman: *Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians, A Study of Forty-three Monasteries*, Philadelphia 1986; sml. G. Despy: *Les richesses de la terre, Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles*, *Revue de l'Université de Bruxelles* 1975, s. 400-422.

⁷ Sml. Erland Porsmose: *Middelalder o. 1000-1536, Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., 1: *Oldtid og middelalder*, 1988, s. 253; hvor de citerede eksempler ikke passer særlig godt med påstanden om klostrenes rolle som foregangsmænd i mølledriften.

⁸ Edw. Ortved: *Cisterciordenen og dens kløstre i Norden*, 1927, s. 109; sml. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, s. 109.

betydning; men det er med til at bestyrke i hvert fald denne anmelders fornemmelse af, at der er sket en vis overvurdering af kirkens samfundsmæssige rolle. Bindet hedder *Kirker rejses alle vegne*. I den behandlede periode udviklede Danmark sig fra at være en nykristnet missionsmark med en endnu ufærdig, kirkelig struktur til at være – om end kortvarigt – et kraftcenter i den europæiske, kristne kultur, i stand til at levere ypperlige præstationer som Saxos *Gesta Danorum* og Anders Sunesens *Hexaëmeron*. Kirker rejstes vitterlig alle vegne, og kirkeretten greb afgørende ind i rigets retsorden og dermed også i de politiske strukturer. Alligevel består der, som allerede nævnt, et uløst problem i kirkens tilsyneladende enorme, kulturelle og politiske gennemslagskraft og dens faktiske sårbarhed over for modstand og overgreb fra det verdslige samfunds side.

Problemet bunder måske i, at kildematerialets sparsomhed og overvejende kirkelige, ideologiske farvning fører til en alt for skematisk beskrivelse af parterne i det samfundspolitiske magtspil. Det ligger i hele Fengers skildring af det danske samfunds opbygning i højmiddelalderen, at uden accept fra en væsentlig del af stormændene havde det ikke været muligt at opnå den afgørende kulturelle, religiøse, politiske og retlige omstrukturering, der fandt sted i perioden. En summarisk tolkning af stormændenes objektive interesse i at bevare de nedarvede rets- og magtstrukturer lader samtidig formode, at deres accept af forandringerne har været mere eller mindre modstræbende. Spørgsmålet er, om en sådan tolkning lader sig opretholde. Lige så lidt som konger og kirkemænd var de danske stormænd hjemmefødninger. Der er al mulig grund til at tro, at også de har kunnet se deres fordel i at bringe de hjemlige forhold på højde med tidens politisk og kulturelt toneangivende nordeuropæiske samfund i Frankrig, England og Tyskland. De kompromiser med den hævdvundne retsorden, det måtte nødvendiggøre, ville måske i visse henseender svække stormandsslægterne som helhed; men for den enkelte stormand og hans slægt ville de, ret anvendt, kunne betyde større stabilitet, højere kulturel status og prestige – uden at svække deres materielle grundlag.⁹

Det danske samfunds forandring fra 1050 til 1250 synes således at forudsætte en aktiv, positiv medvirken fra væsentlige stormandskredse – således som det glimtvis ses i de sjællandske bønders aktion i 1123, under Peder Bodilsens ledelse, mod de gifte præster. Da Valdemarernes politiske system brød sammen i 1240'erne, var det ikke på grund af stormandskrav om genindførelse af den gamle retsorden. Det var, fordi fyrstelensmændene krævede en lige så fuldstændig delegering af

⁹ Sml. Kai Hørby's betragtninger over denne dobbelthed i det følgende bind af *Danmarkshistorien*, omtalt nedenfor.

øvrighedsmagten som i de tyske fyrstelen. Og i Jyske Lov i 1241 ser vi den første glidning i retning af at overlade stormændene kongens bøder af deres undergivne.

Dermed er vi tilbage ved spørgsmålet om højmiddelalderens danske samfunds plads inden for eller uden for spektret af feudale samfundsformer. Ole Fengers bind af Danmarkshistorien har i allerhøjeste grad sat dette spørgsmål på dagsordenen for de kommende års forskning, netop fordi han understreger det almeneuropæiske i periodens grundlæggende, samfundspolitiske konflikt mellem to retsordener, uden at han tager klar stilling til spørgsmålet om det danske samfunds karakter i forhold til de feudale, europæiske samfund.

Også i Kai Hørby's bind om perioden 1250-1400, *Velstands krise og tusind baghold*, er det fremstillingen af samfundsstrukturernes karakter og udvikling, som forekommer mig mest problematisk. Hørby's disputats fra 1977, *Status regni Dacie*, handlede om de danske kongers ægteskabs- og alliancepolitik fra Christoffer 1. til Erik Menved.¹⁰ Det er således ikke overraskende, at udenrigspolitikken fremtræder som et bærende element i Hørby's fremstilling. Det er gjort med overbevisende klarhed. Kun sjældent bliver den knappe fremstilling så komprimeret, at det er vanskeligt at følge alliancers og fjendskabers sammenhæng (og et bedre kortmateriale havde kunnet gøre en del for at afbøde dette).

Udenrigspolitikken's stærke vægt i fremstillingen er næsten uundgåelig i en bog, der handler om den sælsomme periode fra 1250 til 1400, der begynder med Valdemarsønnernes borgerkrig, fortsætter med Erik Menveds kortvarige Østersøvælde, fulgt af kongemagtens sammenbrud under hans broder og efterfølger Christoffer 2. – hvorefter 1300-tallets anden halvdel er præget af Valdemar Atterdags og Margrethes genrejsning af kongemagten og etableringen af den dansk dominerede Kalmarunion i 1397.

De voldsomme variationer i Danmarks udenrigspolitiske stilling var imidlertid nøje bundet sammen med de indenrigspolitiske magtforhold. Det gør Hørby også udmærket rede for. Alligevel mærker man her de problemer, der følger af forfatterens tilsyneladende uvilje mod at tage klar stilling til spørgsmålet om det danske samfunds karakter i den behandlede periode.

I sit udgangspunkt ligger Hørby helt i forlængelse af Ole Fenger. Periodens videreudvikling af landskabslovenes fredsregler ses ganske som hos Fenger som et led i brydningen mellem det gamle 'slægtssamfund' og en ny retstilstand, hvor individet står alene over for øvrigheden. Op-

¹⁰ Kai Hørby: *Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319*, 1977.

fattelsen nuanceres imidlertid ved Hørby's mere systematiske inddragelse af statsretlige aspekter. Det er Danehoffernes og de første håndfæstningers tid, der behandles i dette bind. Problemstillingen om forholdet mellem det gammeldanske volds- eller slægtssamfund, kongemagten og kirken bliver dermed også farvet af den mere klassiske diskussion om forholdet mellem kongemagt og aristokrati.

I en af de mange, skarpsindige iagttagelser i denne bog får Hørby karakteriseret tvetydigheden i forholdet mellem konge og aristokrati: *Stormændene kunne nok være modstandere af en stærk kongemagt, i princippet og i den store politik. Men den kongemagt hvis autoritet de selv havde eneret på at repræsentere måtte gerne være stærk* (s.46). Her er det træffende udtrykt, hvorfor fyrstемagtens styrkelse blev så kraftig en almen tendens i Europa på denne tid. Men sammenhængen mellem denne tendens og den øvrige samfundsudvikling træder mindre klart frem. Perioden er kendetegnet ved betydelige, men utilstrækkelig kendte omstruktureringer, som berørte både bøndernes indbyrdes forhold og relationerne mellem stormænd og bønder. Formentlig omfattede disse omstruktureringer både en forøgelse af fæstegodsets omfang og betydning på de enkelte godser, en mere ligelig jordfordeling mellem den enkelte landsbys gårde og udviklingen af en herremandsstand ved, at de største ledingsbønder frigjorde sig fra ledingspligten ved at påtage sig personlig krigstjeneste som kongens mænd, mens mange af de andre gled ind i afhængighed af lokale stormænd; og i det omfang, de ikke gjorde det, fik de 'frie' bønders forhold til kongemagten et stadig tydeligere præg af afhængighed. Et centralt begreb for forståelsen af denne udvikling er begrebet *værn*, der som nævnt spiller en væsentlig rolle i Ole Fengers fremstilling af den foregående periode. Men i Hørby's bind optræder disse udviklinger kun *en passant*, nærmest antydningssvis.

Måske har Hørby følt, det ville være spild af plads at repetere det stof, han allerede har skildret i *Dansk socialhistorie*.¹¹ Nedprioriteringen af emnet føles imidlertid utilfredsstillende af flere grunde. En af dem er, at overgangen fra selveje til fæste har været tillagt stor betydning i de foregående generationers fremstillinger af Danmarkshistorien, og man kunne derfor have ventet en argumentation for, at disse forhold ikke tildeles større plads hos Hørby. Men navnlig er det utilfredsstillende, fordi samfundsudviklingen fra 1250 til 1400 må være særdeles vigtig også for vurderingen af holdbarheden af Fengers tolkning af Valdemarstidens samfund. I forhold til Fengers fremhævelse af værnets betydning i Valdemarstiden synes der for en umiddelbar betragtning at ligge et

¹¹ Kai Hørby: Middelalderen, *Dansk socialhistorie* 2, Niels Lund og Kai Hørby: *Samfundet i vikingetid og middelalder, 800-1500*, 1980, s. 77-313 (navnlig s.205-206, 222-224 og 241-246).

problem i den almindelige opfattelse, at erhvervelsen af værn over selvejerbønderne var et kernepunkt ikke blot i godsstrukturernes udvikling i årtierne omkring 1300, men også i magtkampen mellem kongemagt og aristokrati i samme periode – idet denne opfattelse synes at udgå fra, at et sådant værn var en ny udvikling i 1200-tallet. Denne uklarhed består også i Erland Porsmoses glimrende syntese af den nyeste forskning i middelalderens agrare socialhistorie i *Det danske landbrugs historie*¹² – et værk, som desværre udkom for sent til at afsætte sig andre spor i Hørby's bind end en flygtig omtale i litteraturoversigten.

I mangel af en diskussion af disse spørgsmål hos Hørby forbliver det uklart, hvad der i forhold til lokalsamfundet adskilte den *gamle nordiske høvdingekultur*, som Hørby side 313 endnu finder personificeret i en mand som marsk Stig i slutningen af 1200-tallet, og Valdemar Atterdags *krigsherrer* – Bo Falk til Vallø, Erik Nielsen (Gyldenstjerne) til Ågård – som Hørby side 314 anser for væsensforskellige fra de gamle høvdinge. Forskellen ligger hos Hørby alene i disse stormænds forhold til kongemagten: Autonome bygdehøvdinge i 1200-tallet, i 1300-tallet medlemmer af et *kollektiv af ledere, der samlet bistod kongen i kommandoen over alle*. Men uden socialstrukturernes udvikling står denne tolkning som et postulat.

Det må imidlertid siges, at denne kritik i en vis forstand rammer skævt i forhold til det tema, Hørby har gjort til det bærende i sin fremstilling. Det er Danmarks stigende integrering i Europas økonomi og i videre forstand i Europas kultur.

Bogens første kapitel hedder kort og godt *Danmark og Europa*. Essayagtigt søger det træk for træk at skitsere, hvordan Danmarks kultur ved år 1250 ikke mindst gennem kirkens indvirkning var blevet en del af Europa – i første omgang på elitens niveau, men gennem kirken og aristokratiet også med afsmittende virkning ned igennem samfundslagene. Ikke mindre betegnende er titlen på første afsnit i kapitlet om det økonomiske liv: *Udlandet rykker nærmere*. Her slås det tema an, som til stadighed dukker op bogen igennem: *Danmark blev mellem 1250 og 1400 på nåde og unåde et led i den nord- og vesteuropæiske økonomi der var ved at danne sig.... For Danmarks vedkommende var det første resultat, at udlandet rykkede nærmere, at danske bønder fik verdensmarkedets priser for deres korn og smør* (s.58). Helt i tråd hermed tegner Hørby et billede af en økonomi i forholdsvis jævn fremgang. Danmark omkring 1400 var rigere end omkring 1250, og krisen i 1300-tallet var primært en *velstandskrise*, som ramte godsejerne, men bedrede de jævne jordbrugeres kår, og som for øvrigt hurtigt var overvundet (f.eks.s.310-312). Vigtige elementer i forklaringen heraf er de

¹² Erland Porsmose: Middelalder o. 1000-1536, *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., 1: *Oldtid og middelalder*, 1988, s.205-406 (specielt s.255-265 og 302-313).

mange købstadgrundlæggelser, navnlig i 1200-tallet, og Skånemarkedets enorme betydning i Nordeuropas handel især i 1300-tallet.

Der er adskillige problematiske punkter i Hørby's tolkning. Det er korrekt, at der synes at ske nogle væsentlige, kvalitative ændringer i Nordeuropas handelsmønstre i den behandlede periode med udviklingen af mere integrerede prisdannelses- og forsyningsmønstre. Skønt spinkelt viser det danske kildemateriale dog, at denne udvikling også i et vist omfang berørte Danmark. Disse kvalitative ændringer turde stå fast, uanset at arkæologien efterhånden har frembragt mange vidnesbyrd om, at grovvarehandelen har spillet en større rolle i vikingetid og ældre middelalder end tidligere antaget. Men hverken udviklingen af et integreret, nordeuropæisk marked, grundlæggelsen af købstæder eller tilstedeværelsen af en vigtig, international omslagsplads som Skånemarkedet tillader at slutte, at danske bønder fik verdensmarkedets priser for deres varer. 'Verdensmarkedet' var endnu i høj grad i sin vorden, og det synes ikke at kunne opfattes som en tæt, regional struktur, der gradvis inddrog stadig større landområder. Snarere må det ses som et netværk af aktivitetscentre med geografisk vidtstrakte handelsforbindelser, men hver især oprindelig med et ret begrænset, agrart opland. 'Verdensøkonomien' bredte sig dels ved, at de store centres demografiske vækst medførte en udvidelse af det umiddelbare, agrare opland, dels – og det er i denne sammenhæng vigtigere – ved at forøge antallet af knudepunkter i det internationale netværk. Det forhindrede ikke, at der endog ganske nær de store knudepunkter kunne findes lokale eller rent regionale markeder, som kun i ringe grad blev berørt af 'verdensmarkedet'.¹³ Et internationalt sæsonmarked som Skånemarkedet har formentlig kun haft begrænset indflydelse på prisdannelsen på landbrugsprodukter i Skåne og på Sjælland, og integreringen af de kystvendte købstæder og deres opland i de internationale prisdannelsesmønstre må være sket gradvis, efterhånden som de vendiske Hansestæder og især Lübeck øgede deres import af landbrugsvarer fra danske havne. Når Bo Falk midt i 1300-tallet havde købmænd fra Stralsund som gæster på sin gård Vallø, er det sikkert et tegn på, at Bo Falk kunne få 'verdensmarkedspriser' for sine produkter; men deraf kan man ikke uden videre slutte, at det samme gjaldt egnens bønder.

Er Hørby's fremstilling af handelens udvikling således præget af en vel dristig parallellisering med de store handelscentre i Nordeuropa, er behandlingen af den 'senmiddelalderlige krise' til gengæld snarest for

¹³ Se navnlig Gérard Sivéry: *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut à la fin du Moyen Age* (Lille, 1977-1980), og samme: *L'économie du royaume de France au siècle de Saint Louis (vers 1180-vers 1315)* (Lille, 1984).

forsigtig, navnlig med hensyn til den demografiske faktor. Hørby synes at gå ud fra, at pesten – den Sorte Død – kun optrådte i Danmark i 1348/49, og at katastrofens langtidsvirkninger var beskedne på grund af befolkningens stærke regenereringsevne (s. 204-210). Man kan naturligvis ikke bebrejde forfatteren, at han ikke har kendt Erik Ulsigs senere, effektive påvisning af, at også de følgende pestepidemier i 1300-tallet ramte Danmark hårdt;¹⁴ men sammenligning med naboområderne burde i sig selv have givet anledning til at antage, at også Danmark led under hyppigt tilbagevendende pestudbrud, som må have elimineret hele den befolkningstilvækst, der ellers kunne have retableret den demografiske situation fra før 1348.

Disse problematiske elementer i tolkningen af Danmarks økonomi i 1200-1300-årene skal imidlertid ikke aflede opmærksomheden fra, at Hørbys behandling også af denne del af emnet er fyldt med gode og træffende iagttagelser. Kongemagtens finansielle og politiske sammenbrud under Christoffer 2. ses således som udtryk netop for et sammenbrud i kongemagtens indtægtskilder, delvis betinget af pantsættelsespolitikken, men ikke som tegn på en generel samfundskrise. Tværtimod fremsætter Hørby den elegant snusfornuftige betragtning, at pantsættelserne må være et tegn på, at Danmark fortsat var så velstående, at nordtyske herrer fandt det umagen værd at investere betydelige beløb i landet.

Hørbys bind af Danmarkshistorien har i lange passager essayets karakter, læseværdigt, ofte brillant, men også temmelig idiosynkratisk. Det vil læses med størst udbytte af dem, der i forvejen ved en del om perioden. Dem vil Hørby ventelig – forhåbentlig – ægge både til konstruktiv kritik af bogens hovedtema, Danmarks integration i Europa og i 'verdensmarkedet', og til udfyldning af den plads, socialstrukturernes udvikling burde have haft i analysen af dette tema.

Med Troels Dahlerups bind 6: *De fire stænder, 1400-1500*, kommer man ind i en velskreven og veloplagt status over den aktuelle viden om det 15. århundrede i Danmark, som den tegner sig efter den seneste generations intensive arbejde navnlig inden for socialhistorien og udforskningen af de politisk-administrative strukturer. I den forstand er fremstillingen traditionel, men resultatet er i mange afsnit så vellykket, at ordet 'klassisk' måske vil være nok så berettiget.

Fremstillingen falder i fire hovedafsnit, således at den kronologiske fremstilling af den politiske begivenhedshistorie veksler med samfundsbeskrivende afsnit, der dækker hele århundredet. I den politiske historie

¹⁴ Erik Ulsig: Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede, *Historisk tidsskrift* 91, 1991, s. 21-43.

er begyndelsesåret de nordiske rigers unions indstiftelse i Kalmar i 1397. Punktum sættes efter den senere kong Christian 2.s hyldning som svensk tronfølger i 1499; at dette skel er mindre oplagt i den politisk-historiske fremstilling anes dog ved, at kong Hans forbliver en temmelig ubestemmelig figur, mens Dahlerup får tegnet ganske kraftfulde omrids af Erik af Pommerns og Christian 1.s kongeskikkelser og endog får antydning af skikkelsen bag Christoffer af Bayerns korte kongegerning. Det er vel også rigtigt, at en vurdering af kong Hans som konge og statsmand ikke giver megen mening uden at inddrage de sidste fjorten regeringsår, som bliver behandlet i bind 7.

Den bærende linje i fremstillingen af den politiske historie er den nordiske unions omskiftelser, ifølge sagens natur med hovedvægt på forholdet mellem Danmark og Sverige. Det kronologiske skillepunkt mellem det første begivenhedshistoriske hovedafsnit, *Danmark i Unionen*, og det andet, *Konge og Union*, er da også statskuppet i 1439, skildret under kapiteloverskriften *Unionsmonarkiets undergang*. Men både unionstemaet, Erik af Pommerns kamp for Sønderjylland og de efterfølgende forviklinger omkring Slesvig og Holsten skildres i et nøgternt, dynastisk og magtpolitisk perspektiv uden nationale overtoner.

Fornyelsen i fremstillingen af den politiske historie ligger dog især i et andet aspekt af det magtpolitiske tema. Ikke mindst i det aktive senmiddelalderforskningsmiljø ved Aarhus Universitets Historiske Institut, hvor Dahlerup selv har virket fra 1968 til 1992, er der siden midten af 1960'erne udarbejdet en lang række afhandlinger, hvor 1400-tallets magtforhold er søgt rekonstrueret. Den så godt som fuldstændige mangel på hjemlige, berettende kilder har medført, at det især er sket ved minutiøse analyser af diplomstoffets oplysninger om rigsrådets og hoffets sammensætning, kongens og biskoppernes forleningspolitik og – her ikke mindst ved Dahlerups egen forskning – lavadelen og dens tilknytning til de regionale, verdslige og gejstlige magtcentre.¹⁵

¹⁵ Harry Christensen: *Len og magt i Danmark 1439-1481. De danske slotslens besiddelsesforhold analyseret til belysning af magtrelationerne mellem kongemagt og adel. Med særlig fokus på opgøret i slutningen af 1460'erne*, 1983; samme: Rosenkrantz og Gyldenstjerne 1466-1469, Et forsøg, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance, Festskrift til Poul Enemark på tresårsdagen 13. april 1983*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen, Knud Prange, 1983, s. 29-48; samme: Christian I's råder. Anciennitet – alder – betydning, *Kongemagt og samfund i middelalderen, Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*, red. Poul Enemark, Per Ingeman, Jens Villiam Jensen, 1988, s. 209-221; Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. IV, 1969/70, s. 1-43; samme: Danmark, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, 1971, s. 45-80; Poul Enemark: *Kriseår 1448-1451, En epoke i nordisk unionshistorie*, 1981; samme: Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner, *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*, red.

Det er blandt andet denne forskning, Dahlerup øser af for at opbygge et levende og nærværende billede af magtforholdenes udvikling. De store, statsretlige dokumenter er naturligvis til stede i teksten, men reduceret til en proklamatorisk rolle. Når Dahlerup endelig nævner de store, politiske ideologier – navnlig påvirkningen fra Konstanz- og Baselkoncilierne – fremstår de klart som udtryk for en bevidst varetagelse af aristokratiske standsinteresser. Fremstillingen heraf er ikke uden en mild sarkasme, som stedvis måske nok fører til en overdreven forenkling, som når det s. 70-71 kommer til at se ud, som om det danske rigsråd i 1430'erne alene udformede sine politiske krav ud fra devisen *So ein Ding müssen wir auch haben* efter at have stiftet bekendtskab med det svenske aristokratiske krav. Det svenske aristokrati fandt den ideologiske legitimering for sine krav i koncilstankerne; mon dog ikke også det danske aristokrati havde direkte adgang til at gøre sig bekendt med disse tanker?

Det er også karakteristisk, at Dahlerup ikke forsøger at spore nogen ideologisk holdning bag kongernes politik. Fremstillingen viser et næsten totalt afideologiseret, nøgent spil om magten i det danske samfund. Omsætningen af håndfæstninger og traktater til praksis var afhængig af dette konkrete, daglige magtspil om kongemagtens udøvelse; og på dette niveau er det, at detailstudierne af rigsråders, lensmænds og lavadelslægters liv og færden giver deres fulde udbytte. Udviklingen i retning af 'adelsvælde' bliver på denne baggrund langt mindre lineær, end man har set det i ældre fremstillinger. Kongerne havde større handlefrihed, end man tidligere antog, og håndfæstningernes stadig mere bastante fastlæggelse af aristokratiets rettigheder skal ikke mindst ses på baggrund af, at hver ny konge konsekvent udnyttede alle muligheder for at begrænse højearistokratiets magt på de punkter, hvor den var i konflikt med kongens interesser. Adelsfraktioner spilledes ud mod hinanden, og overmægtige lensmænd med stærke slægtsforbindelser udskiftedes med mænd, hvis karriere var snævert knyttet til kongens interesser. Der er en stærk kontrast mellem denne tolkning af Christian 1.s regering og Erik Kjersgaards skildring i Politikens Danmarkshistorie af 'adelsvældets' storhedstid i den samme periode.¹⁶

Aage Andersen, Per Ingesman, Erik Ulsig, 1985, s. 149-164; Elisabeth Hertzum Becker-Christensen: Roskildebispens forleningspraksis i senmiddelalderen, *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 177-189; Per Ingesman: *Det danske ærkebispedømmes godsadministration i senmiddelalderen*, 1981 (utrykt guldmedaljeafhandling, Aarhus Universitet); Annalise Dam Kofoed: Nordjysk lavadel omkring 1500, *Festskrift til Troels Dahlerup*, s. 191-208; Jens E. Olesen: *Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449*, 1980 (disp.); samme: *Unionskrige og stendersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian 1's regeringstid 1450-1481*, 1983. Erik Ulsigs disputats: *Danske adelsgodser i middelalderen*, 1968, har været grundlæggende for meget af denne forskning.

¹⁶ Erik Kjersgaard i Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt: De første Oldenborgere, 1448-1533, *Politikens Danmarks historie*, red. John Danstrup og Hal Koch, 5, 1963, s. 11-42.

I betragtning af denne grundholdning i tolkningen er det naturligt, at Dahlerup afbryder den kronologiske fremstilling ved 1439 for at indskyde et portræt af det danske samfunds sociale sammensætning og udvikling igennem 1400-tallet. Afsnittet har samme titel som bindet: *De fire stænder*, men det er karakteristisk for Dahlerups tilbøjelighed til at se bort fra samtidens ideologier, at selve stænderbegrebet faktisk ikke bliver defineret noget sted i bogen, ligesom der ikke bydes på den mindste antydning af den firdelte stændermodels rødder i højmiddelalderens samfundsteologi.¹⁷ Den rækkefølge, hvori Dahlerup behandler de fire stænder, er da også betinget af den opfattelse af de sociale og økonomiske vilkår, som bærer hans fremstilling: Først kapitlet *Den store landbrugskrise* med skildringen af landbosamfundets udvikling, dernæst *Adelen*, så kirken (med kapitelstitlen *Først ville vi elske Gud og den hellige kirke*) og til slut *By og borger*. Kun i kapitlet om kirken får læseren antydning, at denne rækkefølge ikke svarer til samtidens hierarkisering af stænderne: Kirke – adel – købstadborgere – bønder. Danmark var et landbrugssamfund, hvor den afgørende socioøkonomiske relation var forholdet mellem godsejere og bønder; blandt godsejerne var den verdslige adel dominerende i forhold til kirken, hvis ledere socialt var nært forbundet med adelen og karriermæssigt dybt afhængige af kongen; og købstadsamfundenes reelle autonomi i forhold til det verdslige og gejstlige aristokrati var nok så begrænset. Der er næppe nogen, der vil bestride denne opfattelse, som ligger bag Dahlerups disponering af stoffet; men det må dog være et spørgsmål, om ikke forvisningen fra Danmarkshistorien af middelalderens egen samfundsteori her er gået for vidt. Dahlerup leverer i kapitlet om kirken nogle udmærkede sider om de vigtigste aspekter af århundredets religiøse liv, herunder også de stadige reformbestrebelse. Men på linje med det religiøse liv var også stænderideologien med til at forme tidens opfattelse af omverdenen. I den egenskab burde den være berettiget til selvstændig omtale, selv om den ikke uden modifikationer kan benyttes til en disponering af samfundsbeskrivelsen ud fra nutidens præmisser.

Uanset disse kritiske overvejelser må det slås fast, at afsnittet om de fire stænder formentlig er det mest helstøbte og læseværdige i bogen; navnlig i kapitlerne om adel og kirke føler man, at man møder personer, som forfatteren kender indgående, og emner, der står hans hjerte nær. Afsnittet kunne med fordel have været anbragt som det første i bogen, for det er i mange henseender hele fremstillingens fundament.

Det sidste hovedafsnit hedder *Samfundet*. Nu har læseren som nævnt allerede stiftet grundigt bekendtskab med samfundet i afsnittet om de fire

¹⁷ Sml. Georges Duby: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1978.

stænder, og afsnitstitlen viser sig da også at dække over en lidt broget samling kapitler med tematisk gennemgang af en række emner, der delvis allerede er inddraget antydningssvis i de foregående hovedafsnit: *Lov og ret*; *Fred og fejde*; *Skattens mønt*; *Bogen åbnes*; *Danmark og omverdenen*. Hver især er det udmærkede fremstillinger, men man undgår ikke en fornemmelse af, at afsnittet er et konglomerat af materialer, der er blevet til overs, efterhånden som Dahlerup har skåret de tre første hovedafsnit ind til en strammere form.

Den store fraværende i Dahlerups bind af Danmarkshistorien er den materielle kultur. Bogen er i udpræget grad et produkt af en fortrolighed med det skriftlige kildemateriale, der er udviklet gennem en menneskealders arkivstudier. Det giver Dahlerup mulighed for at gøre mange fine iagttagelser, og bl.a. hans intensive brug af Mouritz Nielsen (Gyldenstjerne)s rejseregnskaber er med til at bringe noget af den materielle kultur ind i fremstillingen. Men middelalderarkæologiens bidrag er bemærkelsesværdigt fraværende, undtagen som illustrationsmateriale.

Illustrationerne er velvalgte, kvaliteten er næsten overalt fortræffelig, men de er lidt for ofte rent akkompagnement. I de to samfundsbeskrivende afsnit er der adskillige gode eksempler på de muligheder for at uddybe og supplere teksten, som ligger i kombinationen af tekst, billede og billedtekst (f.eks. s. 78 benyttelsen af Poul Madsens adelsbrev af 1433 til at aflive forestillingen om, at 1400-tallets adelsbreve var skjulte legitimeringer af adelens uægte sønner – et elegant forspil til de efterfølgende siders analyse af relationerne mellem højadelen og dens tjenere af alle kategorier). Men i de politisk-historiske afsnit savnes dette samspil oftest. Desuden synes redaktionen at have været mindre årvågen over for billedteksterne, hvor der er flere irriterende småfejl og unøjagtigheder. På grund af den tilknyttede pointe skal her nævnes en enkelt af dem. Side 246 er kongen af Cyperns korstogsindsamling i Danmark i 1454 ikke udskrevet i anledning af Konstantinopels fald 1453, idet afladen allerede var bevilget fra 1. maj 1452 med en løbetid på tre år. Desuden er det overset, at årstallet på den fortrykte afladsbrevsblanket synes at være rettet til 1455. Sidstnævnte forhold har den pudsige implikation, at afladsbrevet er udstedt i København på afladsprivilegiets næstsidste gyldighedsdag – og samme dag som det enslydende, håndskrevne afladsbrev, der er gengivet s. 325 (med fejlagtig angivelse af, at brevet er bogtrykt). Det håndskrevne afladsbrev er udstedt i samme afladskræmmers navn – men i Roskilde. Mon den lokale filial i Roskilde var udgået for fortrykte blanketter under ophørsudsalget?

I det hele taget er der stor forskel på de tre forfatteres behandling af det rige illustrationsmateriale, der er en del af værkets udstyr. Dahlerups lidt

ujævne brug af billederne placerer ham midt imellem Ole Fenger og Kai Hørby. Fenger har tydeligvis lagt et stort arbejde i at give billedteksterne en pointe, der får illustrationerne til at spille sammen med teksten – undertiden på overraskende vis, som i kapitlet om *En loukyndig kirkefyrste: Anders Sunesen*, hvor rekonstruktionen af alterpartiet fra 1200-tallet i Vester Nykirke tillader Fenger at trække linjer fra det Gamle Testamente til Skånske Kirkelov (s.270); man tilgiver så, at pointerne ind imellem bliver en anelse søgte (s.279-281 kniber det således at få etableret en virkelig sammenhæng mellem afsnittet om *Lovenes samfund* og de arkæologiske fund, der er benyttet til illustration). Kai Hørbys billedtekster holder sig mere strengt til beskrivelsen og forklaringen af det viste billede, og forklaringen får ikke altid nogen særlig tydelig sammenhæng med den tekst, billedet ledsager. Det er navnlig føleligt ved de ganske mange illustrationer af arkæologisk fundmateriale, som derved yderligere kommer til at understrege fraværet af en bredere behandling af samfundsforholdene. I et kapitel om Sjællandske Krønike benytter Hørby denne rige kilde til at meddele nogle spredte og delvis anekdotiske træk til belysning af dagliglivet på Valdemar Atterdags tid. Afsnittet *Fæstebønders arbejdspligt* er illustreret med en træskovl med følgende, lakoniske billedtekst: *Skovl af træ fra voldstedet Boringholm. Skaftet mangler* (s.250). Aner man, at billedkonsulenten – som er middelalderarkæolog – havde forestillet sig en billedtekst, der sagde lidt mere om de fysiske arbejdsvilkår for de bønder, der blev sat til at anlægge og vedligeholde kongens fæstninger?

Dette er i virkeligheden ikke kun et spørgsmål om forfatternes brug af illustrationerne. Det er også symptomatisk for de vanskeligheder, der tilsyneladende består i at skabe en frugtbar dialog mellem middelalderhistorikere og middelalderarkæologer. Hørbys og Dahlerups bind er som nævnt udpræget »papirhistorikeres« værk, Fengers er det i noget mindre grad. Gennemgående er den materielle kultur, de daglige levevilkår, stedmoderligt behandlet. Det er ikke kun ærgerligt, fordi en chance for berigende, tværfagligt samarbejde ikke er blevet udnyttet. Det har også den beklagelige konsekvens, at man også efter denne Danmarkshistorie må konstatere, at historien altså stort set kun drejer sig om mænd. Det er ikke så mange kvindeskikkelser i middelalderen, der virkelig er godt belyst af de skriftlige kilder. Det ligger i kildematerialets natur. Den relative nedprioritering af den politiske historie har haft den utilsigtede konsekvens, at de kvindeskikkelser, som tidligere stod klart frem i skildringen af den politiske historie, dronningerne og selvfølgelig især dronning Margrethe, spiller langt mindre rolle i fremstillingen i den nye *Danmarkshistorie*. Det havde kunnet opvejes ved at give mere plads til

skildringen af de daglige levevilkår og den materielle kultur, for det havde nødvendiggjort en nærmere behandling af arbejdsdelingen i samfundet, ikke blot socialt, men også kønsmæssigt. Men denne mulighed er altså ikke blevet udnyttet.

Skal jeg til slut give en samlet vurdering af de tre bind, må det først og fremmest blive en fremhævelse af, at det er tre velskrevne, personligt prægede og yderst læseværdige synteser af den nyeste forskning. Forfatterne har fuldt ud levet op til det program for værket, som dets redaktør, rigsantikvar Olaf Olsen opstillede i sin indledning til bd. 1. Men et *men* bliver der. Som Olaf Olsen skriver i denne indledning, stiller både forfatterne og læserne andre spørgsmål til historien, end man gjorde, da den foregående, store Danmarkshistorie blev udgivet i 1960'erne.¹⁸ Konsekvensen deraf er ikke kun, at Danmarkshistorien skal skrives anderledes. Den er også, at der skal langt mere stof ind i fremstillingen, for tilkomsten af nye og andre spørgsmål til historien har ikke betydet, at de gamle spørgsmål uden undtagelse er blevet irrelevante.

Den forslidte frase om, at Danmarkshistorien kun har handlet om konger og krige, bør de tre her anmeldte bind definitivt have lagt i graven. Kongerne og krigene er imidlertid fortsat afgørende elementer i historien. Blot kan de nu anskues på så mange andre måder end gennem skildring af de politiske begivenhedsforløb. Men samtidig med, at dette stiller krav om stor alsidighed og bredde, er der en udpræget uvilje mod at udgive bøger, der virker for store, tørre og uoverkommelige. I dette tilfælde har forfatterne skullet holde sig under de fire hundrede tryksider inklusive forord, indholdsfortegnelse, litteraturvejledning, illustrationsliste og register, og tillige gøre plads til talrige illustrationer. Af Ole Fengers bind på 392 sider udgør selve fremstillingen 368 sider, hvoraf ca. 113 går fra til illustrationer m.m. Til rest er 255 sider til at dække to århundreder. Hørby og Dahlerup får noget lignende til henholdsvis 150 og 100 år.

Går man tilbage til *Danmarks Riges Historie*, finder man, at Johannes Steenstrup og Kr. Erslev havde knap 450 sider til rådighed til at dække samme periode som Fengers bind; til Hørbys bind svarer knap 350 sider af Kr. Erslev, vel at mærke om den politiske historie alene; og Dahlerups bind modsvares af ca. 250 sider af Kr. Erslev og A. Heise om den politiske historie, hvortil kommer ca. 160 sider om samfunds- og kulturforhold, der dækker hele perioden fra Valdemar Sejrs død til Christian 1.s død.¹⁹ I alt

¹⁸ Olaf Olsen: Den nye Danmarkshistorie, Gyldendal og Politikens *Danmarkshistorie* 1, 1988, s. 9-14.

¹⁹ *Danmarks Riges Historie*, af Joh. Steenstrup, Kr. Erslev, A. Heise, V. Møllerup, J. A. Fridericia, E. Holm og A. D. Jørgensen, bd. 1-3, 1897-1905.

godt 1100 sider, dvs. samme sideantal som de her anmeldte bind. Men dels udgjorde teksten en større del af spaltepladsen i *Danmarks Riges Historie* – skønt værket for sin tid var rigt illustreret – dels var det omkring 1900 ganske naturligt, at den politiske historie fik løvens part af den tildelte plads.

Nu skal forfatterne altså på en reelt lidt mindre plads skabe en langt bredere syntese af samfundsudviklingen uden at glemme det politiske begivenhedsforløb. Det er faktisk store krav at stille, og det er uundgåeligt, at der må ske en hårdere udvælgelse af de ting, der skal tages med i teksten, og at fremstillingen på mange punkter må blive temmelig summarisk. Essaypræget, som er så udtalt hos Hørby, er en nærliggende løsning på problemet. Men konsekvensen er, at den nye Danmarkshistorie ikke bliver en erstatning for sine forgængere, men et supplement til dem. Spørgsmålet er, om den ikke derved vil skuffe mange i den generation, der tager fat på den som deres første indgang til Danmarkshistorie, og som derfor savner forudsætningerne for at udfylde hullerne og gennemskue de komprimerede afsnit i fremstillingen.

Problemet er ingenlunde enestående for denne Danmarkshistorie. Det synes snarest at være et fællestræk for alle bredere, historiske fremstillinger fra de senere år. Det er heller ikke let at se en løsning på det. Og i hvert fald er det glædeligt, at de tre forfattere har levet op til værkets syntesekrav på en sådan måde, at de tre bind bør blive igangsættende for en livlig forskningsdiskussion i den nuværende og den kommende historikergeneration.

Michael H. Gelting

FLEMMING JUST: Landbruget, staten og eksporten 1930-1950. Esbjerg, Sydjysk Universitetsforlag 1992. – 583 s.

Flemming Just forsvarede i september 1992 ved Århus Universitet sin afhandling om »Landbruget, staten og eksporten 1930-1950« for den filosofiske doktorgrad. Både i offentligheden og i den akademiske verden er han et kendt navn. Med ikke alt for store mellemrum har han ladet sin stemme høre i den debat, der føres om landbrugets og fiskerierhvervets ret betrængte situation i dagens Danmark. Inden for den gruppe af forskere, der beskæftiger sig med historien om nyere dansk politik, er han ligeledes en kendt skikkelse med mange forskningsbidrag til sin kredit. Et blik på litteraturlisten s. 561-62 fortæller i hvert fald læseren, at Flem-